

Gastronomi och moral

Om jag säger att en maträtt är god uppställer sig omedelbart ett spörsmål som filosofer brottats med i alla tider: var sitter godheten? Sitter den i maträtten? Eller i mina smaklökar? Eller om jag bedömer en handling eller en människa som god: är det handlingen eller människan *i sig* som är god, eller är mitt omdöme rent "subjektivt", ett uttryck för en känsla som lika gärna skulle ha kunnat vara den motsatta känslan? Om två personer bedömer samma sak eller företeelse helt olika, går det då att avgöra om någon av dem har rätt? Eller gäller det samma inom moralen som inom gastronomicen, att smaken liksom baken är delad?

Inom gastronomicen är svaret relativt enkelt (eller borde vara det): en maträtts godhet sitter inte i maträtten med bortseende från smaklökarna, ej heller i smaklökarna med bortseende från maträtten: det som gör maten god är just precis interaktionen mellan den och mina smaklökar. Svaret är så enkelt att alternativen förefaller absurda så snart man kommit på det.

Men inom moralen fortsätter människor att resonera som om de enda alternativen vore att en handling antingen är god "i sig" eller också att alla värdeomdömen är subjektiva hugs-kott som egentligen inte har ett dyft med själva handlingen att göra. Folk fortsätter att resonera så fastän det rätta svaret gavs för ganska många år sedan av Ayn Rand, i hennes uppsats "Vad är kapitalism?", första kapitlet i *Kapitalismen: det okända idealet* (1966; sv. övers. 1984). Det finns inte längre någon ursäkt för det, utom möjligen att flertalet intellektuella valt att ignorera Ayn Rand och behandla henne som en "icke-person".

Jag ska citera Ayn Rands egen nyckelformulering ur ovanstående uppsats:

Den objektiva teorin hävdar att det goda varken är ett attribut hos "tingen i sig själva" eller hos människans känslotillstånd, utan är en värdering av verklighetens fakta, som görs av människans medvetande i enlighet med en rationell värdeomdöme. [...] Den objektiva teorin hävdar att *det goda är en aspekt av verkligheten i förhållande till människan* – och att det måste upptäckas, inte uppfinnas, av människan.

(En semantisk utveckling är nödvändig här. Ayn Rand kallar sin teori "objektiv" – av det enkla skälet att den är grundad på *fakta* – men i allmänt tal används termen "objektiv" för ett av de alternativ hon avvisar, nämligen att det goda är "inneboende" i "tingen i sig själva". För detta falska alternativ har Ayn Rand myntat termen "intrinsicism"¹, d.v.s. ungefär "egenvärdesteori". Tills Ayn Rands teori vunnit burskap – och hon blir betraktad som något annat än en "icke-person" – får vi dras med denna semantiska oklarhet.)

Lägg gärna märke till att det finns betydande likheter mellan "gastronomi" och moral. Liksom en maträtts godhet ligger i *interaktionen* mellan maträtten och smaklökarna, ligger det moraliskt goda i en företeelses *relation* till människan. Och måttstocken för "gott" och "ont" är densamma: människans *liv*. För även när det gäller smaken är det sant att det som är skadligt för vår hälsa normalt också smakar illa – vore det annorlunda skulle vi inte ha överlevt utan dött av förgiftning för länge sedan.

Men lägg också märke till den avgörande skillnaden: vad som smakar gott eller illa är i allt väsentligt *automatiskt*. Men vad som är gott eller ont i moralen är något vi måste *upptäcka*, med användande av vårt förnuft, och förnuftet fungerar *inte* automatiskt; det måste sättas igång och upprätthållas genom en viljeakt. Det är därför som människor inte *automatiskt* är goda och förnuftiga (och skälet till att villfarelserna är fler inom moralen än inom gastronomicen).

\$ \$ \$

Knut Carlqvist heter en person som på sistone (och nu senast i SvD 30.5.98) gjort mycket för att ge värderrelativismen ett ansikte. Och det är inget vackert ansikte.

Carlqvist har uppenbarligen ett ont öga till "värdeobjektivism" i allmänhet och till en specifik värdeobjektivist (Jesús Alcalá) i synnerhet. Frågan är nu om hans onda öga har någon grund i fakta eller om det bara bottnar i hans egna subjektiva preferenser.

Till att börja med är det tydligt att den "värdeobjektivism" han polemiserar emot inte är den jag ovan presenterat utan den jag kallat "intrinsicism":

Vi är mitt uppe i en uråldrig filosofisk träta. De som anser att äckligheten är en egenskap hos larven, flertalet, är *värdeobjektivist*, vissa ting och företeelser är äckliga oavsett vad vi tänker om dem. Den som anser att äckligheten sitter i smaklökarna hos betraktaren är *värderelativist*. Är man uppfödd med grillade larver till cous-cousen gillar man dem.

Men vi måste också fråga oss vad Carlqvists eget alternativ, värderrelativismen, egentligen innebär. Den bokstavliga innebörden är att alla skillnader i värderingar eller moraliska bedömningar är rena *smakfrågor* – vilket innebär att det är förmätet av oss att sätta oss till doms över andra människor eller andra kulturer som bara har annan *smak*. Vi må därför t.ex. ogilla nazisternas behandling av judar, men vi får inte sätta oss till doms över den: om nazisterna avskydde judarna så till den milda grad att de ville utrota dem, är det blott och bart en *smaksak* –

¹) På engelska "intrinsicism".

det är precis detsamma som när vi föredrar nypotatis till sillen framför spagetti eller cous-cous. Detta är en obönhörlig logisk konsekvens av värderelativismen, men Carlqvist har än så länge inte uttryckligen dragit den konsekvensen (även om han enligt min mening kommer rätt nära i sin diskussion av mordet på John Hron och andra utslag av nynazism i SvD 20□21.12. 97). Däremot har han på dessa grunder opponerat sig mot att andra opponerar sig mot könsstympning (saken diskuterades i DN i februari i år²). Glömde jag säga att jag tycker värderelativismens ansikte är fult?

Värderelativisterna själva brukar hävda att deras värderelativism utgör någon sorts garant för respekt gentemot andra människor och andra kulturer – och missar den logiska kullerbytta detta innebär: att själva kravet på *respekt* inrymmer en moralisk värdering (respekt är något eftersträvansvärt, något *gott*) och enligt deras egen tes måste vara lika "relativt", lika mycket en smaksak, som alla andra moraliska värderingar. Carlqvist själv har hävdat (i samma debattrunda i DN) att vad han ogillar hos "värdeobjektivisterna" är deras *självrättfärdighet*. Att döma av hans sätt att skriva är detta inte ett kriterium han bemödar sig mycket om att tillämpa på sig själv (lyxen att kunna hålla sig med dubbla moraliska måttstockar är ett av de psykologiska motiv som får somliga att sympatisera med värderelativismen). Men även om han gjorde det måste han, om han vore konsekvent, medge att det är en *smaksak* om självrettfärdighet ska bedömas som något gott eller något ont.

Värderelativisterna gör faktiskt ett försök att koppla sin teori till verkligheten. De hävdar att deras uppfattning bottnar i det ovedersägliga och lätt iakttagbara faktum att seder och bruk växlar från tid till annan och från folkslag till folkslag. Men detta är faktiskt ett exempel på det logiska felslut som kallas *non-sequitur* ("det följer icke").

Det fanns en tid då människor inte visste att växlingen mellan dag och natt beror på jordens rotation runt sin axel, eller att växlingen mellan årstiderna beror på dess rotation kring solen. Men vem använder detta till att "relativisera" vår nuvarande kunskap?³ Vem hävdar att valet mellan en geocentrisk och en heliocentrisk världsbild är en *smaksak*?

Eller ta en annan vetenskaplig upptäckt: Darwins upptäckt av det naturliga urvalet. Denna upptäckt hade en förhistoria. Darwin skulle t.ex. knappast ha kunnat göra den utan kännedom om Lyells geologiska teorier eller om Cuviers arbete med fossiler. Men att hans upptäckt hade en förhistoria gör den ju varken mer eller mindre *sann*. Allt detta demonstrerar är att vetenskapen inte kan ta hur stora språng som helst: vår kunskap måste utvecklas stegvis.

Det är bara inom moralen – där ju "allt är en smaksak" – som det tas för givet att ingen stegvis kunskapsutveckling kan förekomma, att seder och bruk visserligen kan växla men aldrig gå vare sig *framåt* eller *bakåt*. Att påstå något sådant kallas "förmätet" och "självrättfärdigt" – och de enda som har lov att vara förmätta och självrettfärdiga är värderelativisterna själva: *deras* smak och *deras* "subjektiva preferenser" (deras egna "moraliska smaklökar") är tillräckligt absoluta *för dem* för att *de* ska kunna sitta på höga hästar och uttala domar över oss andra.

\$ \$ \$

Värderelativisterna har en stark bundsförvant i något som kallas den "emotiva värdeteorin" och som i sin specifikt svenska tappning har getts öknamnet "värdenihilism" (ett öknamn som värdenihilisterna själva accepterat som någon sorts hedersbetygelse).

Den enklaste formuleringen av den emotiva värdeteorin är att värderingar aldrig kan härledas ur fakta, att ett "böra" aldrig kan härledas ur ett "vara". Teorins förespråkare kritiserar därför alla som faller värdeomdömen enligt den underförstådda premissen: "Man bör inte uttala böra-satser." (Premissen är alltid underförstådd, för om dess förespråkare uttalade den skulle inte ens de själva kunna undvika att se den flagranta själv motsägelsen.)

Den emotiva värdeteorin går ut på att värdeomdömen saknar sanningsvärde; de är varken sanna eller falska, de är blott och bart uttryck för *känslor*. De är, lite vanvördigt uttryckt, inget annat än "emotionella ejakulationer". Carlqvist presenterar teorin korrekt:

Därmed drivs Hägerström till slutsatsen: värderingen är ett uttryck för den känsla jag förnimmar inför larven. Och av det följer att värderingen inte kan vara sann eller falsk, känslan kan inte prövas av förnuftet, den kan undertryckas eller ges utlopp men den vet inte av något böra, den bara är.

Emotivisterna ställer sig inte frågan varifrån själva känslorna kommer; känslor betraktas som oreducerbara och primära, som företeelser som inte själva har någon orsak. Emotivisterna spänner in själva verket vagnen före hästen; för *känslor* beror av *värderingar*. Man upplever positiva känslor inför det man värdesätter (inför det som man tror kan gagna ens *liv*) och negativa känslor inför det man tror kan skada ens liv. Om inte så vore, varför skulle en människa känna sorg vid budet om en nära väns bortgång, men ögna igenom andra dödsannonser under relativ liknöjdhet? Och varför skulle ens sorg bytas i glädje och lättnad, om man får reda på att den vän man trott död fortfarande är i livet och vid god hälsa? Men den emotiva teorins bokstavliga innebörd är denna: först

²) Jag har tyvärr glömt anteckna exakt datum för debattinläggen.

³) Det finns de som gör det. Thomas Kuhns "paradigmskifte-teori" går ut på just detta.

kommer sorgen; sedan värderingen av den döde som vän – och att uttalandet: "Han var min vän" varken är sant eller falskt utan bara en synonym för gråtattacken.

Den logiska kullerbyttan i värdenihilismen är densamma som i värderelativismen. Vad kan en emotivist mena när han säger att hans egen teori är *bättre* än konkurrerande teorier? Rimligen: "Jag tycker bättre om den. Varför tycker jag bättre om den? Fråga inte så: min känsla bara säger mig det."

(Somliga värdenihilister kanske tycker detta är en karikatyr: allt de hävdar är att deras teori är *sann*, inte att de tycker om den. Men implikationen av detta är att de skulle kunna känna sig fullständigt liknöjda inför frågan: "Sant eller falskt?" – eller också att de skulle kunna tycka bra om en *falsk* teori och illa om en *sann*.)

Detta hindrar inte värdenihilister från att föra fram argument för sin ståndpunkt, t.o.m. hålla installationsföreläsningar om den som går till historien och som de själva tydligen betraktar som ett filosofiskt *framsteg*. De kan hävda att samhället skulle bli "humanare" (d.v.s. *bättre*) om deras teori anammades. Ändå kan de ju aldrig säga att deras teori *är* bättre eller sämre än någon annan, eller att den *bör* anännas eller förkastas. De kunde ju nöja sig med ett par enkla emotionella ejakulationer: "Emotiv värdeteori – hipp, hipp, hurra!" "Objektiv värdeteori – usch och fy!"

En emotivist eller värdenihilist kan förstås sätta igång och argumentera för att just *hans* känslor är så mycket bättre än andras känslor. Men hur ska han bära sig åt utan att hamna i den omöjliga cirkeln: "Mina känslor är de bästa. Varför? Därför att jag *känner* att de är de bästa.?" Den enda framkomliga vägen vore att visa att just *hans* känslor bottnar i de rätta värderingarna och är samstämmiga med verklighetens fakta. Och gjorde han det, skulle han *ipso facto* ha övergett emotivismen och värdenihilismen.

Carlqvist ondgör sig över att man tillskrivit Axel Hägerström idén att "makt är rätt" fastän han aldrig sagt något sådant. Man kan sympatisera med Carlqvist när han fordrar att meningssmotståndare återges korrekt – men hur kan man säga något sådant om man inte ser sanningsenlighet som ett objektivet och absolut *värde*? Om det bara är relativt i förhållande till den kultur man råkar ha fötts in i? Om "sanningsenlighet" förhåller sig till "lögnaktighet" som nyotatis till *cous-cous*? Om det bara är en "subjektiv preferens" bland alla andra "subjektiva preferenser"? Eller en "emotionell ejakulation" bland alla andra "emotionella ejakulationer"?

Det är naturligtvis sant att idén att "makt är rätt" inte följer med obönhörlig logisk konsekvens ur den emotiva värdeteorin (eftersom teorin är falsk kan vad som helst följa ur den, rentav det rakt motsatta, att "maktlöshet är rätt"). Vad som följer är: "Makt är rätt – om det är så jag *känner*." De som har makten känner ofta just så – och de som har makten har också möjligheten att *tvinga* sin uppfattning om vad som är "rätt" på oss andra (en möjlighet de maktlösa saknar) – och ingen kan säga emot så länge det bara är *våra* känslor mot de maktbavandes. Att Hägerströms egna känslor med all säkerhet var noblare än så fritar honom faktiskt inte från ansvaret för den utveckling hans lärjungar fört vidare – för han skulle aldrig, utifrån sin filosofi, ha kunnat presentera något bevis för att just *hans* känslor var de noblaste.

Som historiskt belägg kan nämnas att flertalet av Hägerströms lärjungar blev liberaler eller socialdemokrater. De var inte perfekta, men de blev i varje fall inte totalitärer. Men en av dem blev det (säkert flera, men jag nämner den som blivit känd): juridikprofessorn Karl Olivecrona, som under krigsåren öppet stödde nazismen. Detta betyder inte att Hägerström var nazist; det betyder bara att det inte finns något i hans teori som erbjuder effektivt motstånd mot nazismen. (Det fanns de som blev kommunister också; jag hade en kommunistisk historielärare som var anhängare av Hägerström.)

\$\$\$

Inom gastronomin låter det sig sägas – och det är mer än bara en lustighet – att det goda serveras oss på fat. Vi behöver aldrig grubbla över vilken mat som smakar gott och vilken som smakar illa; det är bara att stoppa den i munnen, så vet vi. Om moralen också vore en "smaksak" skulle detsamma gälla inom moralen. Men vi måste rimligen veta att det inte är så enkelt. Moralens bud har alltid setts som en prestation (och detta oavsett vad för sorts moral man sett som den rätta).

Om det goda är något som måste *upptäckas* av människan, då kan moralen inte vara helt lätt. Men lägg märke till att om det goda är "en aspekt av verkligheten i förhållande till människan" och om måttstocken för det goda är människans eget *liv*, då kan moralen aldrig vara människans *fiende*. Att upptäcka vad som faktiskt *är* det goda kan ta sin tid, men att leva därefter när man väl upptäckt det borde i varje fall inte vara något som *tar emot*. Vet man vilka handlingar som befrämjar ens liv så utför man rimligen de handlingarna hellre än handlingar som skadar ens liv.

Ändå har moralen i alla tider upplevts som en *tvångströja*. Hur kan det komma sig?

Det falska alternativet, "subjektivism" och "intrinsicism", har lett till att det enda alternativ folk kan föreställa sig är att moralen *antingen* är en ren "smaksak" eller en fråga om lydnad mot någon auktoritet (det må sedan vara Gud eller konungen eller ens föräldrar eller allt och alla utom en själv). Kulmen på denna utveckling är Kants moral, där det goda handlar om att följa en *pliktkänsla* (så att både "lydnaden" och "smaken" får sitt).

Det finns en psykologisk orsak till att så få verkligen ansträngt sig att *upptäcka* det goda: de flesta *vill* faktiskt ha det "serverat på fat". Subjektivisterna tar uppenbarligen vad som bjuds utan att fundera på varifrån det kom-

mer. Intrinsicisterna skiljer sig från dem bara genom att söka efter en lämplig kock och kypare, en auktoritet som kan servera dem det goda, utan att de själva behöver anstränga sig att upptäcka det. De kristna har sina budord, de kungatrogna sin soldatinstruktion, etc., etc.

Hägerströms speciella "knorr" är att det är *samhället* som "serverar oss det goda på fat", d.v.s. bestämmer de normer vi rättar oss efter och betraktar som moraliska. För att citera Carlqvist:

Seden verkar hos stamfolken inte bara som allmän vana utan även som tvångsmakt. Brott mot den föranleder sanktioner från omgivningen och fruktan för sådana som håller den i helgd. Men, tillägger Hägerström, med detta förbinder sig ett annat motiv av egendomlig art, idén att det är *rätt* att följa seden och att sanktionerna är *riktiga*. I detta ligger ett anpassningsfenomen. Man försonar sig med tvånget genom att göra föreskrifterna till ett självständigt högsta värde och det är till nytta för såväl samhället som den enskilde. Det blir naturligt att anknyta till seden och alla vet vilka regler som gäller. Men när det rätta, vad Hägerström med Kant kallar börat (det man bör göra), väl är internaliserat sker en mental rockad, människor får för sig att seden är en utlöpare av det rätta. Det rätta frigör sig från sitt ursprung.

Enklare uttryckt: vi *känner* för de normer som *samhället* präglat in hos oss.

Om nu samhällets normer kolliderar med vad man själv känner uppstår ett alternativ: ska man göra sina känslor samstämmiga med samhällets normer (underkasta sig "samhällets ok") eller ska man försöka göra samhällets normer samstämmiga med vad man själv *känner* är rätt och riktigt? (Det rationella alternativet är att göra *både* sina känslor *och* samhällets normer – lagstiftningen – samstämmiga med *verklighetens fakta*. Men ett sådant alternativ är möjligt endast för den som förstått och accepterat Ayn Rands filosofi.) Hägerström väljer det senare.

Notera innebörden av detta. Alla intrinsicalister tiderna igenom har – oavsett hur fel de haft i övrigt – hävdat att den existerande lagstiftningen själv måste bedömas efter någon "högre" norm. ("Man måste lyda Gud mer än människor" är en formulering som uttrycker detta.) Men den enda "högre norm" en emotivist kan erkänna är sina egna *känslor*.

Detta är uppenbart en återvändsgränd. För även om vi förmodar att Hägerström själv hade de ädlaste känslorna i världshistorien, innebär det att vi ytterst är utlämnade åt lagstiftarens *godtycke*, ett godtycke som inte kan ifrågasättas (det är vårt eget godtycke mot lagstiftarens, och det är *per definition* lagstiftaren som bestämmer). Det s.k. "lidbommeriet" är den yttersta konsekvensen av Hägerströms filosofi – och ingen kan gärna förmoda att Carl Lidboms känslor är överdrivet ädla. Var hittar vi garantin för ädelheten hos en given lagstiftares eller lagstiftande församlings känslor, om den enda normen för känslans ädelhet är själva känslan?

\$ \$ \$

Lärdom har aldrig skadat den som vet vad han ska använda lärdomen till. Men ibland används den till att *L*skyla över tomheten i ens resonemang och blir då till en guldring i svinets tryne. Carlqvist utbreder sig en hel del om Hägerströms biografi liksom om det intellektuella klimatet före, under och efter Hägerströms glansperiod, som om sådana upplysningar kunde göra att Hägerström får *rätt*. Han drar t.o.m. den urgamla anekdoten om Boström och kakelugnen, som om Boströms villfarelser skulle ha något med sanningsvärdet i Hägerströms teorier att göra – som om Hägerström skulle få en bekräftelse av att Boström blir förlöjligad.

Jag har en krypande misstanke att SvD ger Carlqvist det spaltutrymme han får därför att man delar ett horn i sidan till två specifika "värdeobjektivister" (d.v.s. intrinsicalister) vid namn Maciej Zaremba och Jesús Alcalá. Det är oklart om SvD och Carlqvist avskyr dessa båda därför att de är "värdeobjektivister" (och därmed ett hot mot deras egen subjektivism och relativism) – eller om man ger sig på "värdeobjektivismen" därför att man avskyr Zaremba och Alcalá (eller möjligen en kombination av bådadera). Men i vilket fall som helst: om den emotiva värdeteorin vore sann, då är det också fullständigt överflödigt att öda spaltkilometrar på att argumentera för hur fel dessa båda herrar har, eller hur skadligt deras inflytande på kultur- och opinionsklimatet är. Ett par enkla emotionella ejakulationer vore tillfyllest: "Maciej Zaremba – usch! Jesús Alcalá – fy!"

10 juni 1998
Per-Olof Samuelsson

© 1998, 2003 P.O. Samuelsson. Eftertryck med angivande av källa.

Nattväktaren i pappersformat har gått i graven. Om någon vill beställa gamla nummer gäller följande priser:

Årg. 1-3: 100 kr/årgång

Årg. 4-5: 200 kr/årgång

Samtliga årgångar tillsammans: 500 kr

Lösnummer från årg. 1-3 kostar 25 kr/nr; för årg. 4-5 (där numren är tjockare) 50 kr/nr

Postgiro: 434 58 26-4.